

תוכן עניינים

פתח דבר

1

פרק ראשון: סגנון המחבר: דרך קצרה

3

א. דרך קצרה בתקופת כתיב היד 5 (א) דברים בשבח הקיצור והסיבות לכתיבה בקיצור (ב) חכמים משבחים מחברים שכתבו בקיצור (ג) דרך קצרה מרצון ומכורח הנסיבות (ד) לעתים על מחבר להאריך ב. דרך קצרה - הסתר דבר 13 ג. לשון קצרה - ספרדים אשכנזים וצרפתים 14 ד. לשון קצרה בתקופת הדפוס 16 ה. ספר בתבנית קצרה במיוחד 19 ו. מחברים מודים שקיצרו יתר על המידה ויש המצטערים על כך 20 ז. הגהות, הערות, נספח 21 ח. לשון קצרה גרמה לספרי פרשנות 26 ט. פנים נוספים ללשון קצרה בתקופת הדפוס 28 י. עוד על טיבה של לשון קצרה 32 יא. מחברים מתנצלים על שלא כתבו בלשון קצרה 33 יב. לשון קצרה כמרכיב בזיהוי מחברים 34 יג. לשון קצרה כגורם לבדיקת ייחוס חיבור 36

פרק שני: דרך קצרה (מיוחדת) בלשון תנאים

38

פרק שלישי: דרך ארוכה וקצרה או דרך קצרה וארוכה

52

א. מקור הביטוי דרך ארוכה וקצרה 52 ב. מה בין דרך ארוכה וקצרה לבין דרך קצרה וארוכה 53 ג. דרך ארוכה וקצרה בדברי הראשונים 54 ד. דרך ארוכה וקצרה כמליצה 55 ה. האם הרמב"ם כתב בדרך ארוכה וקצרה 56 ו. דרך ארוכה וקצרה בדברי המדפיס 58 ז. דרך ארוכה וקצרה בספר בית יוסף לר' יוסף קארו 60 ח. מחברים נוספים הולכים בדרך ארוכה וקצרה כר"י קארו 62 (א) ים של שלמה לר' שלמה לוריא (ב) נחלת שבעה לר' שמואל הלוי (ג) כללי ספק ספקא לר' חזקיה די סילוה ט. ספר בית יוסף וספר הלבוש 66 י. יש מחברים שכתבו בדרך קצרה וארוכה 69 יא. דרך קצרה וארוכה בשער הספר 74 יב. יש מחברים ששללו דרך קצרה וארוכה 75 יג. סוג הספר קובע למחבר את דרך הכתיבה הנכונה 77 יד. ארוכות וקצרות 78 (א) קצרות וארוכות בדברי הראשונים - שני חיבורים (ב) קצרות וארוכות בדברי הראשונים - באותו חיבור (ג) ארוכות וקצרות בדברי האחרונים - משמעות נוספת (ד) דמשק אליעזר לר' אליעזר ב"ר יהודה טו. חיבור קצר ופירושו ושניהם מידי המחבר 82 (א) סדר הגט וברכת המים (ב) כללי קים לי לר' יעקב ריישר (ג) שמלה חדשה ותבואות שור (ד) בני יונה (ה) שולחן ערוך הרב (ו) חיי אדם, חכמת אדם טז. פירוש ארוך ופירוש קצר 86 (א) פרישה ודרישה (ב) מעדני מלך ודברי חמודות (ג) כרתי ופלתי על יו"ד, אורים ותומים על חו"מ (ד) תפארת ישראל על המשנה יז. הפרדה בין חידושים לפסקים 91

נספח: לדרך הציטוט בכתבי האחרונים 92 (א) מקצרים דברי אחרים, או "עד כאן לשוננו" - לאו דווקא (ב) עוד על ציטוטים שאינם מדויקים (ג) הוראות למעתיקים

פרק רביעי: כתיבה הלכתית בחרוזים

102

א. תחילת השימוש בחרוז באופן קבוע 102 ב. הפיוטים מושתתים על דברי חז"ל 103 ג. הפיוט והתפתחותו - תופעה יהודית פנימית 105 ד. שירת קודש, ושירת קודש שאינה בקודש 106 ה. שירים שאינם בקודש של רב סעדיה גאון ואחרים 108 ו. שירים הלכתיים-לימודיים 111 ז. לשון קצרה - לשון מחורזת 112 ח. כתיבה הלכתית מחורזת עם פירוש ושניהם מידי המחבר 115 ט. כתיבה הלכתית מחורזת בתקופת הדפוס ופרשנות המחבר 117 (א) שיח יצחק, פני יצחק (ב) מעין החכמה (ג) אניה דיונה ומאיל המלואים י. כתיבה הלכתית מחורזת בהשפעת השולחן ערוך 119

פרק חמישי: לשון מחברים והשפעת הדפוס

122

א. מונחים קיימים מקבלים משמעות נוספת 122 (א) דפוס (ב) כתב יד, כת"י, כ"י, ועוד (ג) ספר (ד) דף, עמוד, עלה, טרב, צד, סימן (ה) נושאי כלים (ו) וגומר = וגו', וכולי = וכו' ב. מונחים חדשים 151 (א) מורה מקום, מראה מקום, ציונים, סימנים (ב) מרשים ג. צירופי לשון ישנים וחדשים 154 (א) תם ונשלם שבח לאל בורא עולם (ב) כדי לא להוציא הנייר חלק, וכדומה (ג) נשאר גליון (ד) שומר הדף, שומר דפים (ה) מזבח הדפוס ונגזרותיו ד. מליצות וביטויים 165 (א) כחס על הנייר (ב) לאדפוס אדרא/אידרא/הדרא (ג) נדפס מחדש, נד"מ, נ"מ

פרק שישי: דף תלמוד והציון אליו במשך הדורות

173

א. הדפסות קדומות של התלמוד ללא ציון מספרי של הדפים 175 ב. הפניות באותה מסכת ממקום למקום, בתלמוד דפוס בומברג הראשון 175 ג. הפניות לדף התלמוד בספרים אחרים שהדפיס בומברג 176 ד. בומברג מדפיס מהדורה שנייה ושלישית של התלמוד 178 ה. הפניות של מדפיס אחר לדף התלמוד של בומברג 179 ו. השפעת מעשה יושטיניאן על בומברג ועל מדפיסים אחרים 180 ז. העימוד של בומברג נשמר ברובו ע"י מדפיס אחר בויניציאה 181 ח. ציונים לעימוד של בומברג גם מחוץ לויניציאה וההסבר לכך 182 ט. מתי החלו לציין במסורת הש"ס גם לעמודים ובאיזה צורה 185 י. חידושו של ר' ישעיה ברלין בהפניות לעמודים 186 יא. הציון לתלמוד לפי דף ועמוד נמצא בספרים קודם לתלמוד דפוס אמשטרדם 193 יב. ציונים לדף ולעמוד שאינם מקובלים כיום 193 יג. ציון דפים גם על ידי מספרים 195 יד. מניין הדפים מתחיל מדף ב 196 טו. הסברים שניתנו במשך הדורות לאמור עד הנה 198 טז. מניין הדפים בתלמוד ירושלמי 200 יז. עוד על 'דף' תלמוד 201

פרק שביעי: גליון, גליונים, גליונות - משמעויות במשך הדורות

203

א. גליון במקרא ומשמעותו 203 ב. גליון, גליונים, בדברי חז"ל 204 ג. גליון, גליונים, בדברי הראשונים 207 (א) גליונות (ב) גליון, גליונים - משמעות חדשה עקב שינוי ביצירת הספר (ג) כתיבה בגליונות (ד) דיון בדברי ספר חסידים (ה) ספרות ההגהות ד. גליונות בראשית ימי הדפוס 216 ה. גליונות בדברי ר' בצלאל אשכנזי 218 ו. אין כותבים בגליונות של ספר מפני ענווה 221 ז. האם מותר לכתוב דברי תורה בגליון של ספר קודש 223 ח. כתיבת דברי קודש ודברי חול במכתב 225 ט. כתיבת דברי קודש ודברי חול באותו עמוד בספר קודש 227 י. המנהג של כתיבת ימי הולדת ועוד, בגליון של ספר קודש 228 יא. כריכה ביחד של שני ספרים ממחברים שונים 229

פרק שמיני: דבר אחד טוב מציל על כל הספר

231

א. השימוש באימרה זו או ברעיון הגלום בה לפני המצאת הדפוס 231
 ב. השימוש ברעיון זה בתקופת הדפוס 235 ג. יש שכתבו שהגר"א הביע דעתו
 בזה 238 ד. דברי הרמב"ם במורה נבוכים 241 ה. דברי ר' יוסף תאומים 242
 ו. ר' יעקב מליסא כגורם להחדרת האימרה 243 ז. תפוצתו של המאמר
 "באפרקסתא דעניא תשכח מרגניתא" 245 ח. דיון בדברי ר' יעקב
 מליסא 246 ט. חכמים מוצאים מקורות שונים לאימרה 247 י. צמצום
 משמעות האימרה 251 יא. הרחבת המושג 'דבר טוב' שבאימרה 253
 יב. דבר טוב מציל גם על דברים שבעל פה 257

פרק תשיעי: המונח שאלות ותשובות (שו"ת) - גלגול ומשמעותו

258

בספרות ההלכה

א. לימוד בדרך של שאלה ותשובה בתורה ובדברי חז"ל 258 ב. שאלה
 ותשובה כבידור הלכתי בדברי חז"ל 260 ג. בתקופת הגאונים לשאלות
 ותשובות כבידור הלכתי יש מעמד בפני עצמו 262 ד. האם היה ספר בתקופת
 הגאונים שבו נקבצו תשובות הגאונים ומה שמו 262 ה. האם היה ספר
 בתקופת הראשונים שבו נקבצו תשובות הגאונים ומה שמו 263 ו. האם היה
 ספר שבו נמצאו תשובות הראשונים ומה שמו 265 ז. המונח שאלות ותשובות
 ברשימות ספרים 268 ח. ספר שאלות ותשובות בתקופת הראשונים שנערך
 בידי המשיב, ומה שמו 269 ט. המונח שאלות ותשובות בספרי הדפוס
 הראשונים 271 י. על התואר רבי (רב) הנוסף למונח שאלות ותשובות 272
 יא. סיכום והערות 273 יב. כיצד נקרא ספר שאלות ותשובות כשגם השאלות
 הן ממחבר הספר 274 יג. היחס לסוג של ספרים שנזכרו בסעיף יב 276
 יד. ספרים שנכתבו "בדרך של שאלות ותשובות" 277

פרק עשירי: המביא לדפוס אינו המחבר

283

א. הדפסת דברי המחבר כפי שהם 283 ב. עריכת כתבי המחבר שלא בידיעתו
 והפצתם 285 ג. מה בין שינויי עריכה לבין שינויי צנוזרה 286 ד. היחס
 לכתביו של חכם שנדפסו לאחר פטירתו 287 (א) שו"ת ר' לוי בן חביב (רלב"ח)
 (ב) שפתי כהן לר' שבתי כהן על חושן משפט (ג) שו"ת אמונת שמואל לר' אהרן
 שמואל קידנובר (ד) תפארת ישראל על הלכות נדה לר' יהונתן אייבשיץ (ה) ביאור
 הגר"א על יונה ועל שולחן ערוך (ו) הגהות ר' שלמה קלוגר על השולחן ערוך
 (ז) שולחן הטהור לר' יצחק יהודה יחיאל ספרין (ח) עצי חיים לר' חיים צבי
 טייטלבוים (ט) רב פעלים חלק ד לר' יוסף חיים (י) עוד יוסף חי לר' יוסף חיים
 (יא) שו"ת מהרש"ג לר' שמעון גרינפלד (יב) דברים שכתב ר' אברהם ישעיה קרליץ
 (החזון איש) (יג) שו"ת נודע ביהודה מהדורה תנינא (יד) ספר אם לבינה לר' יוסף
 תאומים בעל פרי מגדים (טו) ספר תולדות גדולי איטליה, טריאסט, תרי"ג ה. **עורכים
 או מביאים לדפוס מעירים על עבודתם** 311 (א) הנותן אמרי שפר, לר' ישעיהו
 נפתלי הירץ שפירא אב"ד דינאב, פרמישל, תרמ"ח (ב) תשובות ריב"א לר' יואל
 אוגנר, חלק או"ח יו"ד, פאקש, תרמ"ט (ג) אגרות משה לר' משה פיינשטיין, חלק ח
 (או"ח ה, יו"ד ד), ניו יורק, תשנ"ו (ד) אגרות משה לר' משה פיינשטיין, חלק ט (או"ח
 ו, יו"ד ה ועוד), ירושלים תשע"א (ה) שלחן שלמה לר' שלמה זלמן אויערבאך,
 ירושלים, תשנ"ט-תשע"ז (ו) מנחת שלמה לר' שלמה זלמן אויערבאך (ז) הליכות שני
 לר' שמריהו יוסף נסים קרליץ ו. **המחבר אינו יכול להשגיח על ההדפסה** 320
 (א) כסף משנה לר' יוסף קארו (ב) שולחן ערוך לר' יוסף קארו (ג) פירוש התורה לר'
 יצחק אברבנאל (ד) נתיבות המשפט לר' יעקב לורברבוים מליסא (ה) שו"ת מחנה
 חיים לר' חיים סופר (ו) ברכת ראש על נזיר לר' אשר הכהן אשכנזי ז. **מה ערכם של**

דברים המובאים משמו של חכם מסוים 324 ח. הדפסות שלא כרצון המחבר
 325 (א) הדפסות של מהדורה קמא (ב) הדפסה מצומצמת מחמת הספק (ג) הדפסה
 נגד רצון המחבר כדי להגדיל תורה ולהאדירה ט. ספר שכתבוהו שני חכמים, ומה
 בדבר ספר משנה ברורה 331 י. הסכמות להדפסת ספר כוללת גם אישור
 לזיהוי המחבר 333 יא. מה הגורם שיש צורך לאשר את זיהוי חכמי הראשונים
 שהובאו לדפוס 336

340 פרק אחד עשר: כתיבת תלמידים לפני הדפוס והיחס אליה

א. כתיבת תלמידים באשכנז ובצרפת 340 ב. היחס לכתיבת תלמידים 344
 (א) ספרו של רב יהודאי גאון (ב) שימושא רבא (ג) פירושי ר' אברהם אבן עזרא
 ג. כתיבת הנהגות או תולדות של יחידים בידי תלמידים 347 ד. היחס לספרי
 הנהגות או תולדות של יחידים 348 (א) ספר מהרי"ל (ב) לקט יושר

356 פרק שנים עשר: כתיבת תלמידים בתקופת הדפוס

א. כתבי האר"י 357 ב. הנהגות מקובלים וכתבי האר"י 359 ג. תולדות
 האר"י/ שבחי האר"י 360 ד. כתיבות תלמידים עד זמן הבעל שם טוב 362
 ה. מסירת תורתם של הבעל שם טוב ור' דוב בער המגיד 362 (א) תורת הבעל
 שם טוב ותורת תלמידו ר' דוב בער המגיד ממעזריטש (ב) שבחי הבעש"ט (ג) ספרי
 ההנהגות בראשית החסידות ו. הגר"א וכתביו 370 ז. כרוז בית הדין של וילנא
 - איסור פרסום תורת הגר"א ללא אישור 371 ח. ספרים המיוחסים להגר"א
 שנכתבו על יסוד דברים שאמר בעל פה 374 ט. הפצת תורת הגר"א על ידי
 ספריו או תלמידיו 380 י. הנהגות הגר"א - ספר מעשה רב 382 יא. ספר
 תולדת אדם - תולדותיו של ר' שלמה זלמן מוילנא 384 יב. השפעתו של ספר
 תולדת אדם - עליות אליהו 387 יג. השפעתו של ספר מעשה רב - כתר
 ראש 388 יד. היחס לספרים: תולדת אדם, שבחי הבעש"ט ועליות
 אליהו 389 טו. סיפורי חסידים 391 טז. היחס לאמור בספר מעשה רב וכתר
 ראש 392 יז. סיכום ומה הלאה 396

397 פרק שלושה עשר: כתיבת תלמידים בדורנו - הוראות אישיות

א. ר' אברהם ישעיהו קרליץ בעל "חזון איש" 399 ב. רבי יצחק זאב הלוי
 סלוביצקי 408 ג. ר' יצחק קמנצקי 409 ד. ר' משה פיינשטיין 412 ה. ר'
 יעקב ישראל קניבסקי 417 ו. ר' יוסף דוב סלוביצקי 419 ז. ר' שלמה זלמן
 אויערבאך 420 ח. ר' בן ציון אבא שאול 425 ט. ר' עובדיה יוסף 427 י. ר'
 יוסף שלום אלישיב 434 יא. דעת חכמים על ספרי תלמידים 441

443 פרק ארבעה עשר: כתיבת תלמידים בדורנו - הנהגות אישיות

א. על ספרי הנהגות ותולדות בדורנו 443 ב. ר' אברהם ישעיהו קרליץ בעל
 "חזון איש" 444 ג. ר' משה פיינשטיין 449 ד. ר' שלמה זלמן אויערבאך
 449 ה. ר' עובדיה יוסף 450 ו. ר' יוסף שלום אלישיב (ודעתו של ר' חיים
 קניבסקי) 452 ז. ר' יעקב ישראל קניבסקי 454 ח. ר' יוסף יצחק שניאורסון
 ור' מנחם מנדל שניאורסון - מפנה מסרים 455 ט. ר' חיים קניבסקי - המשך
 המפנה 459 י. דעת חכמי דורנו על פסיקה על יסוד מעשה 462 יא. מדוע יש
 להזהר בבואנו להסתמך על האמור בספרי הנהגות 463

- 469 **פרק חמישה עשר: כתיבת תלמידים בדורנו - שאלות ותשובות, פסקים**
 א. תחילת המפנה בספרות השו"ת החל משנת ת"ש 469 ב. תשובות ר' חיים קניבסקי 471 ג. תשובות ר' יצחק זילברשטיין 480 ד. תשובות ר' אביגדור הלוי נבנצל 484 ה. תשובות ר' מאיר נסים מאזוז 485 ו. תשובות ר' דוב ליאור 486 ז. תשובות ר' שלמה אבינר 487 ח. בירור וסיכום 487 ט. תלמידים כותבים תשובות 489 י. תשובות "ארץ חמדה" יא. תשובות ר' זלמן נחמיה גולדברג 493 יב. ליקוטים מספרי שו"ת ופסקים 494 יג. האם יש סימוכין לאזהרה שאין לסמוך על הכתוב בספר 496 יד. עוד על ערך האזהרה שאין לסמוך על הוראות 503

- 506 **פרק שישה עשר: ספרים שנאמרו עליהם שנכתבו ברוח הקודש**
 א. משנתו של רבי יהודה הנשיא 507 (א) האם המשנה נכתבה ברוח הקודש (ב) האם ניתן לדרוש את המשנה כפי שדורשים את התורה ב. תנאים ואמוראים 519 (א) תרגום (ב) תלמוד ג. גאונים 521 ד. ספר הלכות לרי"ף 522 ה. פירוש רש"י 523 (א) פירוש רש"י לתלמוד (ב) פירוש רש"י לתורה ו. כתבי הרמב"ם 526 ז. מהי המשמעות של כתיבה ברוח הקודש 531 (א) ניתן להבין כוונות נוספות בדברי מחבר (ב) המחבר חידש דברים שבאופן טבעי קשה להגיע לכך (ג) כל מחבר ספר אפשר שזכה לרוח קודש בחיבורו ח. ספרים אחרונים שנאמרו עליהם שנכתבו ברוח הקודש 537 (א) ספרי ראשונים ואחרונים באופן כללי (ב) אור החיים לר' חיים בן עטר (ג) בני יששכר לר' צבי אלימלך מדינוב (ד) חזון איש לר' אברהם ישעיהו קרליץ (ד) ישמח ישראל לר' ירחמיאל יצחק ישראל דנציגר (ה) מהר"ל מפראג (ר' ליווא ב"ר בצלאל) (ו) מהרש"א (ר' שמואל אידלש) (ז) מסילת ישרים לר' משה חיים לוצאטו (ח) מקדש דוד לר' דוד רפפורט (ט) משנה ברורה לר' ישראל מאיר הכהן (י) משנת חסידים לר' עמנואל חי ריקי (יא) ספר החיים לר' חיים ב"ר בצלאל (יב) ערוגת הבשם לר' משה גרינואלד (יג) קרבן נתנאל לר' נתנאל וייל (יד) ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש (טו) שולחן ערוך והגהות הרמ"א (טו) האם קיימת רוח הקודש בחיבורים נוספים של ר"י קארו ורמ"א ט. סימנא מילתא היא 547 (א) טור ושולחן ערוך (ב) מור וקציעה, לחם שמים, לר' יעקב עמדין (ג) אם הבנים שמחה לר' יששכר שלמה טייכטאל (ד) בני יששכר, אגרא דפרקא, לר' צבי אלימלך שפירא מדינוב (ה) ספרי ר' משה יאיר וינשטוק (ו) שו"ת ישיב יצחק לר' יצחק שמואל שכטר (ז) סידור כנסת הגדולה לר' יוסף צובירי (ח) צדקה חיים, צדקה לחיים לר' חיים פאלאג'י (ט) שערי שמחה לר' שמחה בונים סופר (י) שו"ת בשמים ראש לר' שאול ברלין י. בירווי דברים 555

557	קיצורים
558	מפתח מקורות
561	מפתח אישים
572	מפתח ספרים
587	מפתח עניינים

